

TÜRKÇE'NİN YARATMA GÜCÜ: İKİLEMELER (I)

Dr. Şahbender ÇORAKLI*

Vecihe Hatipoğlu ikilemeyi, *anlatım gücünü artırmak, anlamı pekiştirmek, kavramı zenginleştirmek amacıyla aynı sözcüğün tekrar edilmesi veya anlamları birbirine yakın yahut zıt olan, ya da sesleri birbirini andıran iki sözcüğün yan yana kullanılması* (hatipoğlu 9)olarak tanımlamaktadır. Aslında ikileme, anlatımı güçlendirmek, anlamı pekiştirmek için, **kitap mitap** örneğinde olduğu gibi aynı sözcüğün kısmen ya da **kara kara** da olduğu gibi tamamen tekrarlanarak veya **eş dost, dost düşman** örneklerinde olduğu gibi eş anlamlı ya da zıt anlamlı iki ayrı sözcüğün bir arada kullanılması yoluyla elde edilen yeni oluşumdur.

İkilemeler konusunda şimdiye kadar yapılan çalışmalar, maalesef yeterli değildir, Gramer kitaplarında sadece bir başlık altında, bir kaç örnekler geçiştirilmektedir. Hans Marchand'ın da belirttiği gibi, *eğer yazarlar çalışmalarında, yazdıkları roman, hikaye ve oyunlarında, ikilemeler halk diline ait bir olaydır, düşüncesinden uzaklaşıp, bu orijinal yapıları bolca kullanmış olsalardı, muhtemelen bu konudaki çalışmalar daha fazla olurdu* (Marchand 97).

Türkçe'de ikilemeler konusunda ilk çalışmayı 1899 yılında Karl Foy yapmıştır. Karl Foy, *Studien zur osmanischen Syntax* adlı bu çalışmasında ikilemeleri, saha, mana, hece sayısı, sözcük sırası ve dilbilgisi açılarından ele alırken, aslında ikiz olarak kullanılan sözcüklerin yan yana geliş kurallarını tespit etmeğe çalışmıştır.

Ahmet Cevdet Emre, 1945 yılında çıkardığı *Türk Dil Bilgisi* adlı kitabında bu konuya da yer vererek, ikilemeleri, meydana geldiği sözcükler göre; isim, sıfat, fiil v.b., sınıflandırmıştır. Osman Nedim Tuna da 1945 yazdığı *Türkçe'de Tekrarlar* adlı makalesinde, tekrarları geniş bir şekilde ele almış, çeşitli eserlerden seçmiş olduğu örneklerle tekrarları sözcük çeşitlerine göre sınıflandırmıştır.

Hans Marchand da 1952 yılında Leiden'da yayımlanan *Alliteration, Ablaut und Reim in den Türkischen Zwillingformen*(Türkçe ikilemelerde Önses, İçses ve Sonses uyumu) adlı çalışmasında, Türkçe'deki ikilemeleri Önses benzerliği, içses uyumu ve kafiye açılarından ele alarak bunları: **at araba, zart zurt, ayna mayna ve süslü püslü** tiplerine ayırarak, bunların yapılışını psikolojik ve anlambilim karakterleri çerçevesinde açıklamaya çalışmıştır.

* Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Alman Dili ve Edebiyatı Bölümü

Mehmet Ali Ağakay ise, 1953 te Ankarada çıkan *Türk Dili* dergisinde yayımlanan *İkilemeler Üzerine* adlı makalesinde ikilemeleri sınıflara ayırarak, çeşitlerini ve tiplerini sıralamış, bunların anlam değerlerini ortaya koymaya çalışmıştır.

İkilemeler konusunda en son ve en kapsamlı çalışma olarak kabul edebileceğimiz eser, Vecihe Hatipoğlu tarafından hazırlanmıştır. *Türk Dilinde İkilemeler* adını taşıyan bu çalışma, 1981 yılında bir kitap halinde yayınlanmıştır. Hatipoğlu, bu kitabında ikilemeleri, ses, sözcük, yapı, görev ve anlam açılarından geniş bir şekilde ele alarak örneklendirmiş ve kitabın sonunda, kalıplaşmış ya da kalıplaşmakta olan ikilemelerin başlıcalarının yer aldığı bir de ikileme sözlüğü vermiştir.

Biz bu çalışmamızda, ikilemeleri yapıları ve Özellikle bağlamında ele alıp irdemeğe çalışacağız, ayrıca Almanca başta olmak üzere bazı yabancı dillerde olan Türkçe İkilemelere ait bir benzerliğe dikkat çekmeye çalışacağız.

İKİLEMELEİN YAPISI VE ÖZELLİKLERİ

1- Kalıplaşma Özelliği

İkilemeyi ikileme yapan en önemli özellik, ikilemede kalıplaşma olmasıdır. İkilemeler arasındaki kalıplaşma o kadar kesindir ki, ikilemeyi meydana getiren sözcüklerin yerleri değiştirilemez, bazıları ise yalnız başlarına kullanılamazlar. **Çoluk çocuk, eski püskü ve yırtık pırtık** gibi ikilemelerde; **çoluk, püskü ve pırtık** sözcükleri zorlama olmaksızın yalnız başlarına kullanılamazlar. Bunlardan başka her iki sözcüğü de yalnız başına kullanılmayan, **allak bullak, karman çorman, mırın kırın**, gibi ikilemeler de vardır. Bu sözcükler arasında birlikte kullanımını gerektiren gizli bir bağ vardır, işte bu bir kalıplaşmadır. İkilemeyi meydana getiren sözcükler arasında sıra bakımından da kesin bir kalıplaşma vardır. Önce kullanılan sözcük sonra, sonra kullanılan sözcük önce kullanılmaz; kullanılır ise kalıplaşma bozulur, dolayısıyla ikileme ortadan kalkar. **Eninde sonunda, karı koca, kış kıyamet, kıt kanaat, kol kanat, kör kültük**, gibi ikilemeler arasındaki sıra kalıplaşması o kadar kesindir ki, sıraları değiştirilemez, değiştirildiğinde ikileme ortadan kalkar, **karı koca** yerine **koca karı** kullanılması durumunda olduğu gibi.

Böylece ikilemeler arasındaki sıra kendiliğinden belirlenmiş olur. Çok az ikileme bu kuralın dışında kalır. Büyüklü küçüklü- küçüklü büyüklü, dōşeli dayalı-dayalı dōşeli gibi ikilemelerde sıra kesin değildir. Bu örneklere bakılır ise, her iki sözcüğün de aynı özelliklere sahip olduğu, ikisinin de hece sayısının aynı olduğu, ikisinin de ünsüzle başladığı görülür.

Türkçe'deki bazı ikilemelerin sözcüklerinin yerleri değiştirilerek kullanıldığı da görülür, fakat değişiklik kendisini derhal hissettirir. Türkçe'nin gidişine, söz dizimine uymaz, dolayısıyla bu şekilde kullanılmaları da yanlıştır.

Özene bezene yerine bezene özene, yalvar yakar yerine yakar yalvar, sıkış tıkış yerine tıkış sıkış, delik deşik yerine deşik delik örneklerinde olduğu gibi.

a- Kalıplaşmayı Perçinleyen Etkenler

İkilemelerdeki bu kalıplaşma tesadüf değildir. Bunları perçinleyen etkenler vardır. Aynı ikilemede birden fazla etkenin bulunduğu da görülür. Bu etkenler şunlardır:

Az heceli sözcüğün önce gelişi

Bu özellik, kalıplaşmayı sağlayan etkenlerin başında gelir. **Bağ bahçe, bıkmak usanmak, çekip çevirmek, çul çaput, dal budak, din iman, dirlik düzenlik, don gömlek, kış kıyamet, kör kütük, kör topal, kol kanat, kul köle, kul kurban** örneklerinde de görüleceği gibi, çok heceli sözcüğün az heceli ya da tek heceli sözcükten önce geldiği görülmez.

Ünlü ile başlayan sözcüğün önce gelişi

Aç biilaç, açık saçık, akça pakça, ana baba, ara sıra, ar namus, aslı fash, aslı astarı, ayan beyan, az buz, ekip biçmek, eksik fazla, el ayak, el pençe, eninde sonunda, er geç, içeri dışarı, it köpek, o gün bugün, örneklerinde görüleceği gibi, ünlüyle başlayan sözcük, ünsüzle başlayan sözcükten önce gelir. Burada çoğunlukla geniş, kalın ve düz ünlülerin bulunduğu görülür.

Türkçe sözcüklerin önce gelişi

Aç biilaç, akça pakça, eksik fazla, güçlü kuvvetli, kış kıyamet, kul kurban örneklerinde olduğu gibi, Önce Türkçe sözcük, sonra yabancı sözcük kullanılır. **Akıllı uslu, gönül hatır** gibi ikilemeler, ikinci ve üçüncü etkenler arasında kaldığından, bu ikilemelerde sözcüklerin **uslu akıllı, hatır gönül** de olduğu gibi yer değiştirerek kullanıldığı da görülür.

B- veya p- ile başlayan sözcüğün sonra gelişi

Eğri büğrü, eski püskü, hers pers, ondan bundan, oram buram, orda burda ikilemelerinde de görüldüğü gibi çoğunlukla b- ve p- ile başlayan sözcükler sonra gelirler.

2- Ses Benzerliği Özelliği

İkilemelerdeki kalıplaşma özelliğinde başka, bir de ses benzerliği özelliği vardır. İkilemelerin kurulmasında ses benzerliğinin, ses ahenginin önemi de büyüktür. İkilemelerdeki ünlü uyumları, ünsüz benzeşmeleri gibi ses uyumluğu

kuralı vardır. Anlatımı güçlendirmek için ya aynı ses veya aynı sözcük tekrar edilir, yahut sesleri birbirini andıran sözcükler yan yana kullanılır.

İkilemelerdeki ses benzerliği özelliğini üç ayrı sahada ele almak mümkündür.

1- Önsese benzerlik,

Önsese benzerlik, ikilemeyi kuran sözcüklerin başındaki seslerin benzeşmesiyle sağlanmaktadır. Vecihe Hatipoğlu, önses benzerliği, baştaki ünsüzlerin benzeşmesiyle sağlanır demektedir, ancak ünlü ile başlayan ikilemeleri bunun dışında tutamayız. Hans Marchand da **at araba** örneğini Alliteration (Önses benzerliği) konusunda ele almıştır. Önses benzerliğini **at araba** örneğini temel olarak ele alıp irdelendiğinde, bu tür ikilemeleri üç grupta irdellemek mümkün olmaktadır.

a) Her iki sözcük de aynı anlam sahasına girmektedir. Bu durumda ikileme, ya ikilemeyi kuran kavramlardan bir tanesinin anlamını kuvvetlendirmek, ya da aynı doğrultuda başka şeyleri anlatmak için yapılmıştır. **At araba** hiçbir zaman at ve araba anlamını taşımaz, aksine at ve araba doğrultusunda düşünülebilecek her türlü lüks anlamına gelmektedir. **Baklava börek**, baklava ve börek manasına değil, iyi bir şekilde yemek anlamında kullanılır. Bu tür kullanılan diğer ikilemelerden de bazı örnekler de vermek gerektiğinde, **düğün dernek, gece gündüz, kalem kağıt, karlı kışlı, kazma kürek, toz toprak, yatak yorgan** gibi ikilemeler aklımıza gelmektedir.

b) İkilemeyi kuran parçalar eş anlamlıdır veya birbirine yakın anlamlıdır. Bu tür ikilemeler ya kavramlardan bir tanesinin anlamını kuvvetlendirir veya a da olduğu gibi aynı doğrultuda başka bir kavramı ifade ederler. **Bağ bahçe, bet beniz, cümbür cemaat, çalı çırpı, çanak çömlek, çul çaput, doğru dürüs, döl dös, konu komşu, kılık kıyafet, mal mülk, para pul, söz sohbet, yalan yanlış** gibi örnekler, bu grup için en iyi örneklerdir. Bu grup ikilemelerde bazen de, Arapça kökenli sözcükler, fakir fukara, vezir vüzera, hak hukuk örneklerinde olduğu gibi, ikinci sözcük olarak kendi çoğulunu alırlar.

c) **Çer çöp, çerden çöpten, çift çubuk, kap kacak, kız kızan sağ salim, saz söz, soy sop**, örneklerinde de görüldüğü gibi, ikilemeyi meydana getiren sözcüklerden birisi, manayı taşıyan asıl sözcük, diğeri ise sadece önses benzerliği için takılmış sözcüktür.

b- İçses Uyumu

İçses denildiğinde kastedilen ünlüler olduğundan, bu kurala ikilemeler arasındaki ünlü kuralları da denilebilir. Bu ikilemeler aynı sözcükten yapılmış gibi görünüyorsa da, aralarındaki fark sadece ikinci sözcükteki ünlü değişmesindedir.

Çok sık rastlanan uyumlardan birisi a/u uyumudur. Bu uyum azda olsa, aynı sözcük içerisinde de görülmektedir(karpuz, çamur, çarpuk, v.b.). Diğer içses uyumları ise şunlardır: e/ü, a/a, a/i, i/o ve a/ü dür. Şimdi bu içses uyumlarına uygun örnekler verelim.

a/u – abur cubur, allak pullak, cak cuk, cart curt, çarpuk çurpuk, çat çüt, garç gurç, gacır gucur, haldır huldur, kara kuru, şakır, şukur, şapur şupur, tangur tungur, tak tuk, tatsız, tuzsuz, yamuk yumuk, zart zurt.

e/ü – ebil übül, efil üfül, eğri büğrü, eski püskü, kem küm, tek tük, ters türs

a/o – hapur hopur, zar zor

a/i – falan filan

i/o – pin pon

i/a – tik tak, zik zak (i/a ve i/o uyumu görülen ikilemeler yabancı dillerden dilimize geçmişlerdir. Örneğin zik zak fransızcadır.)

a/ü – hapır hüpür, harıl gürül, harılı gürültü, paldır küldür, pat küt, patır kütür

Ayrıca, ıvır zıvır, kıvır zıvır, mırın kırın, pıl pırtı, sıkı fıkı örneklerinde olduğu gibi, ikilemeyi kuran ayrı sözcüklerden birincisinin ilk hecesinde kalın, düz ve dar ünlü varsa, bütün hecelerde ve diğer sözcükte de kalın düz ve dar ünlü vardır.

c- Sonseste benzerlik

Sonsesteki ünlü veya ünsüzlerin benzeşmesi, bir bakıma kafiyeye sayılır. İkilemelerde sonses benzerliği genellikle son ek benzerliği ile de yapılır. Son ek benzerliğini sağlamak için, genellikle ikinci sözcüğün başına p-, f-, z-, k-, s-, ve m-gibi ünsüzler getirilerek yapılmaktadır. Bu olay şu şekilde gerçekleştirilmektedir: İkilemedeki ikinci sözcüğün ünlü ile başlaması durumunda ikinci sözcüğün başına, ünsüzle başlaması durumunda ise, ikinci sözcüğün başındaki ünsüz yerine sözlünü ettiğimiz sesler getirilmektedir. Bu tiplere örnek olarak şu ikilemeleri gösterebiliriz:

P – akça pakça, çat pat, çatra patra, çıtır pıtır, hırtı pırtı, sus pus, süklüm püklüm, süslü püslü, yırtık pırtık, zırt pırt

F – aslı faslı, kelli felli, sıkı fıkı,

Z – avur zavur, ıvır zıvır, kıvır zıvır, vırt zırt

K – allem kullem, estek kötek, mırın kırın

S – abuk subuk, açık saçık, kaba saba, özü sözü, v.b

M- sesi ile yapılan ikilimler

Sözünü ettiğimiz **sonses** benzerliğinin ikilimelerde önemli bir rolü vardır. Bu konuyla ilgili olarak, önemli olmasından dolayı -m- tipine ayrı bir yer vermeyi uygun bulduk.

Bu yapı çoğunlukla oyun amacıyla yapılmaktadır. Ünlü ile başlayan sözcüklerin başına -m- sesi getirilerek (**ayna mayna**), ünsüzle başlayan sözcüklerde ise ünsüz kaldırılarak yerine -m- harfi getirilerek yapılır (**kitap mitap**). Türkçe sözcükler -m- sesi ile başlamadığın-dan (Muharrem Ergin), bu şekilde yapılan ikilimelerde her hangi bir karışıklık söz konusu değildir. Bu durum ise sadece Türkçe'ye has bir özellik, Türkçe'nin bir yaratma gücüdür.

-m- sesi ile başlayan yabancı kökenli sözcüklerle yapılan ikilimelerde ise, içses uyumu kuralında sözünü ettiğimiz ünlü uyumuna göre değişikliğe uğrarlar (masa musa, mektep müktep, mektup, müküp).

Bu yapı bütün sözcüklere uygulanabilir, fakat **hık mık etmek** dışında hiçbirisi, sözlük sözcüğü olma niteliğine sahip olamamıştır. Buna karşılık, **Felicien Brinzeu** adı geçen çalışmasında, **alay malay**, **elçi melçi** ikilimelerini, **Luigi Bonelli**'nin 1939 yılında yayımlanan, *Türkçe-İtalyanca* sözlüğünden aldığını belirtmektedir. **Hık mık etmek** ikilimesinin sözlüğe girmesinin sebebini deyim olarak kullanılmasına da bağlayabiliriz.

Felicien Brinzeu, *La Reduplikation a m initial* adlı yazısında(s.35), m-'li ikilimelerin Osmanlıların bütün topraklarında, hatta Türkçe'nin dışındaki Yunanca, Ermenice gibi dillerde, nasıl yaygınlaştığından bahsetmiştir. Bu yaygınlaşma olayını Almanca, İngilizce ve Fransızca gibi dillerde de tespit etmekteyiz.

Almanca ikilimelerde, son sen uyumu sağlamak için, diğer ünsüzlerin yanında, m- sesi de kullanılmaktadır. Ancak m- sesi Almanca'daki diğer ikilimelerde olduğu gibi birinci sözcüğün başında değil (Çoraklı 40), **Dellemelle**, **Dungimungi**, **Hack und Mack**, **Hackemack**, **hutjemutje**, **kuddelmuddel**, **kuschelmuschel**, **mischmasch**, **peckemecke**, **rusch(e)musch(e)**, **schorlemorle**, **surimuri**, **surrimurri** ve **Tächtelmächtel** örneklerinden de anlaşılacağı üzere, tıpkı Türkçe ikilimelerde olduğu gibi ikinci sözcüğün başındadır.

Bu ikilimlerdeki -m- ile başlayan sözcükler, sadece kafiye için getirilmiş, manasız parçalar. Friedrich Kluge, Etimoloji sözlüğünde, **Kuddelmuddel** için şöyle demektedir: [...] *ikinci parça sırf kafiye için getirilmiş bir sözcük olabilir, hutjemutje'de olduğu gibi.*

Enno Litmann ise **Tächtelmächtel** sözcüğünü açıklarken, şu görüşü ileri sürmektedir: *Ein Tächtelmächtel, gizli bir anlaşma manasıdır. Sözcük Avusturya'dan bize(Almanya'ya) geçmiştir ve muhtemelen, İtalyanca Teco meco (senli benli) dan gelmektedir. Fakat bana öyle geliyor ki, mächtel, önceki sözcüğün-m- sesi ile tekrarlanmasıdır ve Schorlemorle'de olduğu gibi, hiçbir manası yoktur.*

Türkçe, Farsça, Arapça ve Habeşçe'de bu tür yapılmış sorsuz örnekler vardır (litmann).

Sözlüklerde bu sözcükler açıklanırken, ikinci kısım için anlamsız ve kafiye için getirilmiş sözcük denilmektedir(Wahrig).

Daha önce, m-'li tipin Türkçe'ye mahsus bir buluş olduğunu, bu yapının Osmanlıca'nın etkisiyle Türkçe'nin dışındaki dillerde de yaygınlaştığından bahsetmiştik. Sanırım bundan hareketle, Almanca'da (Tächtelmächtel), Fransızca'da (pele mele) ve İngilizce'de de (huggry muggry) görülen bu tür ikilemelerin, dolaylı olarak ta olsa Türkçe'den esinlenilerek yapıldığını, Türkçe'den etkilenme görüldüğünü söylemek yanlış olmaz.

Bu irdelemeye çalıştığımız ikilemeler dışında, ikinci sözcüğün başlama ünsüzü olarak herhangi bir sınıflamaya tabi tutamayacağımız, çoğunlukla son sesinde uyum olan ikilemeler de vardır. **Abur cubur, allak bullak, anlı şanlı, apar topar, arama tarama, ayrı gayrı, az buz, belli başlı, delik deşik, dirlik düzenlik, eciş bücüş, evli barklı, halim selim, haşır neşir, hesap kitap, irili ufaklı, kırık dökük, sarmaş dolaş, tatsız tuzsuz, yalvar yakar, yaz boz, yorgun argın** gibi ikilemeler genellikle birbirinden bağımsız iki sözcükten oluşmaktadırlar.

Anca beraber kanca beraber, tuzla buz (olmak) örneklerinde görüldüğü gibi, sones benzerliğı olan bağlaçlı ikilemelere de rastlanmaktadır.

Sonuç olarak Türkçe'deki ikilemeleri, kalıplaşma ve ses benzerliğı açılarından ele alıp irdelenmeye çalışıldı. Aynı zamanda, Türkçe'deki m- tipi ikilemeler dediğimiz yapıların başka dillerde de olduğuna ve Türkçe'den etkilenilerek yapıldıklarına dikkat çekilmiştir. Faydalı bir çalışma olacağı kanaatindeyiz. Umarız en önemli Kültür elçilerimizden olan ikilemeler, edebiyatımıza önemli katkılarda bulunan edebiyatçılarımız, yazarlarımız tarafından ihmal edilmezler ve kültürümüzün 2000'li yıllara taşınmasına olan katkılarına küçük bir ekleme daha yaparlar.

KAYNAKÇA:

- AĞAKAY Mehmet Ali. **İkillemeler Üzerine**. Türk Dili. Cilt 2. Sayı 16-17. Ankara 1953
- BRİNZEU Felicien. **La Reduplikation a m- initial**. İstanbul Üniversitesi Yayınları. No:361 ÇORAKLI Şahbender, **Türkçe ve Almanca'daki İkillemeler**. Yüksek Lisans Tezi. Erzurum 1991
- EMRE Ahmet Cevdet. **Yineleme, İkilleme, Katmerleme**. Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları. İstanbul 1940
- ERGİN Muharrem. **Türk Dil Bilgisi**. İ.Ü.E.F 785 numaralı yayımdan aynen basım. İstanbul 1982
- FOY Karl. Studien zur Osmanischen Syntax. **Das Hendiadyoin und die Wortfolge Ana Baba**. MSOS, cilt III. Berlin 1899
- HATIPOĞLU Vecihe. **Türk Dilinde İkillemeler**. İstanbul 1981
- KLUGE Friedrich. Etymologisches Wörterbuch. Hazırlayan Walter Mitzka. Berlin 1967
- LİTMANN Enno. **Morgenländische Wörter im Deutschen**. Tübingen 1924
- MARCHAND Hans. **Alliteration, Ablaut und Reim in den Türkischen Zwillingsformen**. Oriens Dergisi V. Leiden 1952
- TUNA Osman Nedim. **Türkçe'de Tekrarlar**. İ.Ü.E.F Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi. Cilt III-IV. İstanbul 1948
- WAHRIG Gerhard. **Deutsches Wörterbuch**. Mosaik Verlag 1980